

Η «ΔΩΡΙΚΗ ΕΙΣΒΟΛΗ» ΚΑΙ ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

«Ότι μιὰ εισβολή στη νότια Ἑλλάδα πρωτόγονων φύλων ἀπὸ τὸ βορρᾶ ἢ τὰ βορειοδυτικὰ σάρωσε τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ μετὰ τὴν ὀμηρικὴ (δηλ. μυκηναϊκὴ) ἐποχὴ εἶναι, νομίζω, ἀναμφίβολο γεγονός... Ἡ εισβολὴ αὐτὴ ἄφησε πίσω της δύο ἀναμφισβήτητες ἀποδείξεις γιὰ τὸ ὅτι πραγματικὰ συντελέσθηκε: τὴ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ καὶ τὴ σπαρτιατικὴ ὀργάνωση. Καὶ τὰ δύο μαρτυροῦν, ἔτι κάποιο στοιχεῖο ἐντελῶς καινούργιο εἰσέβησε στὴν Ἑλλάδα, ἓνα στοιχεῖο κατώτερο καλλιτεχνικὰ καὶ πνευματικὰ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο¹ καὶ ἔταν ἡ παράδοση λέη πὼς μιὰ τέτοια εισβολὴ πραγματικὰ συνέβη καὶ κατακάλυψε τὸν παλιὸ πολιτισμὸ ... ἡ συμφωνία παράδοσης καὶ ἀρχαιολογίας πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀποφασιστικὴ», ἔγραφε στὰ 1915 ὁ Leaf¹. Καὶ στὰ 1918 ὁ Lenschau τόνιζε²: «ἂν δὲν εἶχαμε τὴν παράδοση τῆς δωρικῆς εισβολῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ὑποθέσουμε». Καὶ τὴν ἀποψη αὐτὴ τὴν υἱοθετοῦσε ἀνεπιφύλακτα ὁ Gomme στὰ 1945 σημειώνοντας³ ὅτι «οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν εισβολὴ εἶναι overwhelming».

Εἶναι ἀξιόσημῆ ὅτι ὁ Gomme γράφει αὐτὰ ἀντικρούοντας τὸν Beloch, ὁ ὁποῖος στὴν Ἱστορία του εἶχε ἀρνηθῆ⁴ τὸ γεγονός τῆς «δωρικῆς εισβολῆς», χωρὶς ὅμως νὰ πείσῃ κανέναν.

Ἡ σπουδαιότητα τοῦ προβλήματος ἔκανε ἱστορικοὺς καὶ ἀρχαιολόγους νὰ τὸ ἀντιμετωπίζουν κάθε τόσο, προσπαθώντας νὰ τὸ «ἐνημερώνουν» προσαρμόζοντας το στὰ νέα δεδομένα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας ἢ, συχνότερα στὰ τελευταῖα χρόνια, προσαρμόζοντας αὐτὰ στὴ θεωρία τῶν Δωριέων. Στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα μποροῦσε ἀκόμη ὁ Furtwängler νὰ θεωρῆ τὴ γεωμετρικὴ τέχνη προῖόν τῆς «δωρικῆς

¹ *Walter Leaf, Homer and History, London 1915, σ. 329-330.*

² *Thomas Lenschau, Bericht über griechische Geschichte (1907-1914), Bursian Jahresberichte 176 (1918), 162.*

³ *A. W. Gomme, A Historical Commentary on Thucydides, Oxford 1945, σ. 118-119.*

⁴ *K. J. Beloch, Griechische Geschichte, Strassburg 1913², I, 2, σ. 76-96.*

είσοδής»¹, αλλά όταν μια τετοιαν αποψη τη συναντα κανείς σε οριζοντινά ιστορικά έγχειρίδια σημαίνει ότι ο ιστορικός αγνοεί τις πιο σημαντικές αρχαιολογικές έρευνες των τελευταίων χρόνων.

Μια σημαντική προσπάθεια να παρακολουθήσουμε συστηματικά την «κάθοδο των Δωριέων» και να συλλάβουμε συγκεκριμένα πολιτιστικά τους στοιχεία έγινε από τον Skeat². Τη μελέτη του τη χωρίζει σε δύο μέρη: I. The Archaeological Evidence και II. Tradition, επιχειρώντας να έναρμονίση τα στοιχεία της αρχαιολογίας και της αρχαίας παράδοσης. Η βασική του θέση είναι ότι η διακόσμηση των δμόκεντρων κύκλων και ήμικυκλίων στην πρωτογεωμετρική κεραμική «originated in Macedonia itself»³, και ότι αυτό άκριβώς είναι το χαρακτηριστικό στοιχείο που μās επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την πορεία των Δωριέων προς τη νότια Ελλάδα. Και επειδή το διακοσμητικό αυτό στοιχείο κατακλύζει κυριολεκτικά την Ελλάδα τον 10^ο αιώνα, είναι άναγκαίο το συμπέρασμα, ότι οι φορείς του κυριάρχησαν—τουλάχιστο πολιτιστικά—άπο τη μίαν άκρη ως την άλλη. Και η παλαιά γνώμη του Busolt⁴, ότι «der Zusammenbruch der mykenischen Kultur in Attika, der dort gleichzeitig (teilweise wahrscheinlich etwas später) wie in Argolis erfolgte, beweist, dass auch diese Landschaft von den Stürmen der Wanderung keineswegs unberührt blieb», υλοθετείται και υπερθεματίζεται άπο τον Skeat⁵, που πιστεύει ότι «this is just as true to-day as it was then—truer in fact, for the details of the period immediately before and after the Dorian invasion are now slowly but steadily coming to light and then completely confirm Busolt's conclusion».

Άτυχώς για τον Skeat—και για τον Busolt—που με πολλή μεθοδικότητα και περισσή ικανότητα συνθέσεως και φαντασίας είχε χτίσει το οικοδόμημά του, τα θεμέλια του έργου του άποδείχθηκαν άπολύτως σαθρά. Και στα 1934 υπήρχαν άρκετες ένδειξεις, αλλά δεν είχαν τελείως προσεχθή και μελετηθή, για να δῆ κανείς ότι η πρωτογεωμετρική κεραμική δεν μπορεί παρά να έχη την καταγωγή της στην Αθήνα. Τώρα όμως, ύστερα άπο την έξαντλητική μελέτη της πρωτογεωμετρικής κεραμικής άπο τον Desborough⁶, ξέρουμε ότι η πατρίδα της νέας

¹ A. Furtwängler, Olympia IV (Die Bronzen) σ. 29 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Kleine Schriften I, σ. 339 κέ. («Die Bronzefunde aus Olympia und deren kunstgeschichtliche Bedeutung»).

² T. C. Skeat, The Dorians in Archaeology, London α.έ. (1934 ?).

³ Ε. α. σ. 8.

⁴ Griechische Geschichte, I², 1893, σ. 288.

⁵ Ε. α. σ. 62.

⁶ V. R. d'A. Desborough, Protogeometric Pottery, Oxford 1952.

αὐτῆς τεχνοτροπίας εἶναι ἡ Ἀττική καὶ ὅτι «in fact, south of Thesaly, the archaeologist is hard put to it to point to any positive attributs of these invaders (Δωριεῖς)»¹.

Τελευταία προσπάθεια νὰ διακριθοῦν τὰ δωρικά στοιχεῖα ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τῆς μεταμυκηναϊκῆς, πρωτογεωμετρικῆς καὶ γεωμετρικῆς περιόδου ἔγινε ἀπὸ τὸν Miložić². Ἐχοντας ὑπόψη τοῦ ὅλα τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ ξέροντας τὴν ἀποτυχία τῶν προηγούμενων ὁμοίων προσπαθειῶν, δηλώνει ἀμέσως στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀρθροῦ του, ὅτι τὴν ἄρα βλέπουμε τὴν ἀδιάσπαστη συνέχεια μυκηναϊκῆς - γεωμετρικῆς κεραμεικῆς, ὅπως καθαρὰ φαίνεται αὐτὸ στὴν Ἀθήνα ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑποδειγματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ Κεραμεικοῦ³. Ὅμως πιστεύει ὅτι ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τῆς περιόδου 1300 - 800 π. Χ. μπορούμε νὰ βροῦμε μερικὰ ἀντικείμενα ποὺ ἔχουν ἀσφαλῶς ξένη καταγωγὴ. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ τὰ χωρίζει σὲ τρεῖς κατηγορίες: 1) ὅσα ἀνήκουν στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν Μυκηνῶν, 2) ὅσα ἀνήκουν στὴν περίοδο ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ (submykenisch - protogeometrisch), καὶ 3) ὅσα ἀνήκουν στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ ὡς τὸ 800 π. Χ. Φυσικὰ προϋποθέτει μιὰ εἰσβολὴ καὶ στηρίζει αὐτὴ τὴν ἀποψη στὸ γνωστὸ γεγονός τῆς καταστροφῆς τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων ἀπὸ φωτιά. «Die Trennungslinie zwischen der ersten und zweiten Periode [μυκηναϊκῆ - μεταμυκηναϊκῆ], ist deutlich in den Brandschichten wahrnehmbar, die in fast allen Siedlungen der spätmykenischen Zeit feststellbar sind» (στ. 14).

Ἔτσι ἀπλώνει τὴν «εἰσβολὴ» σὲ πέντε ὀλόκληρους αἰῶνες καὶ διακρίνει τρία διαδοχικὰ κύματα, τὸ πρῶτο μέσα στὸν 13^ο αἰῶνα, τὸ τελευταῖο μέσα στοὺς «ἱστορικοὺς χρόνους» τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Ὅτι αὐτὸ περιπλέκει ἀκόμη περισσότερο τὰ πράγματα καὶ ὅτι ἡ «κάθοδος

¹ Desborough, ἔ. ἀ. σ. 297. Σ' αὐτὸ ὁ Hammond, Epirus and the Dorian Invasion, BSA 32 (1931/32) 170, εἶχε δώσει τὴν ἐξήγησιν ὅτι: «the Dorian peoples themselves were for the most part nomadic peoples using only domestic pottery and so primitive in cultural development that they had little to provide for the spade of archaeologist».

² Vladimir Miložić, Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde, AA 1948/49, 12 - 36.

³ W. Kraiker - K. Kübler, Kerameikos I, IV καὶ V. Ὁ Peter Kahane στὸ βραβίον γιὰ τὴ μελέτη τῆς γεωμετρικῆς κεραμεικῆς ἀρθροῦ τοῦ Entwicklungsphasen der attisch-geometrischen Keramik, AJA 40 (1940) 464 - 482 παρατηρεῖ (σ. 465): Aber abgesehen von dem bedeutsamen Übergang von der Erdbestattung zur Brandbestattung auf der Wende von submykenischen zum protogeometrischen Stil ist keine scharfe Zäsur festzustellen.

τῶν Δωριέων» παίρνει μιὰ ἔκταση πρωτοφανῆ σὲ διάρκεια, ἢ ὅποια δὲ βρίσκει ἀντίκρισμα στὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα πού πιστεῖται ὅτι φέρνουν οἱ εἰσβολεῖς αὐτοί, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ Μίλοϊτζιό. Ἄλλὰ ἦταν, νομίζω, ὑποχρεωμένος νὰ κάμῃ τὴν τολμηρὴ αὐτὴ προσπάθεια, γιὰ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὶς ἀνυπέρβλητες δυσκολίες πού προβάλλουν σήμερα πιά τὰ πορίσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν σὲ κάθε ὁπαδὸ τῆς θεωρίας τῆς εἰσβολῆς ἀπὸ τὸ βορρᾶ¹. Ἡ βασικὴ δυσκολία εἶναι ἡ χρονολογικὴ. Ἡ καταστροφὴ τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων φαίνεται ὅτι συντελέσθηκε πολὺ πρωτότερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ὑποθέταμε ὅτι οἱ Δωριεῖς φθάνουν στὴν Πελοπόννησο. Ἀντιμετωπίζοντας τὸ πρόβλημα τοῦτο ὁ Schachermeyr καὶ ὁ Wiesner ὑποστήριξαν² ὅτι ἡ πρώτη ἐπιδρομὴ πού συγκλόνισε τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα προήλθε ἀπὸ μὴ ἑλληνικοὺς «Seevölker», καὶ μόνο στὸ τέλος τῶν μεταμυκηναϊκῶν (submykenisch) χρόνων, γύρω στὰ 1000 π. Χ., δίνεται τὸ τελειωτικὸ χτύπημα ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς³. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ θεωρήθηκε πολὺ ἀπίθανη, καθὼς δημιουργοῦσε ἕναν ἀκόμη εἰσβολέα, προσπαθώντας νὰ στηρίξῃ τὸν πάντοτε παρόντα εἰσβολέα τοῦ βορρᾶ⁴. Ἐχει ὅμως μὲ τὸ μέρος τῆς, ὅτι στὰ πλαίσια τῆς βρίσκουν τὴ θέσῃ τους στοιχεῖα πού ἐμφανίζονται στὰ μεταμυκηναϊκὰ χρόνια, ὅπως τὸ σίδηρο καὶ ἡ καύση τῶν νεκρῶν, καὶ πού ἡ γεωγραφικὴ τους ἐξάπλωση, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, δὲν συντελέσθηκε ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότο, ἀλλὰ, σὲ γενικὲς γραμμές, ἀντίστροφα⁵.

¹ Πρέπει, νομίζω, νὰ σημειώσουμε ἀμέσως ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς «δωρικῆς εἰσβολῆς» τὸ ἀντιμετώπισαν μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμονὴ οἱ Γερμανοὶ ἱστορικοὶ καὶ ἀρχαιολόγοι, δίνοντας συχνὰ στὸ χαρακτηρισμὸ τῆς Indogermanisierung ἰδιαίτερο βάρος στὸ δευτέρου συνθετικῶ. Εἰδικὰ οἱ ἐργασίες τοῦ Schachermeyr ἀντιθέτουν ἔντονα τοὺς δύο κόσμους: τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν ἰνδογερμανικὴ Εὐρώπη. Τὴν τάση αὐτὴ πᾶσι νὰ διαδεχθῇ μετὰ τὸ 1945 ἕνα εἶδος «πανιλλυριαμοῦ», στὸν ὅποιον ὅμως σταθερὰ ἀντιτάσσονται οἱ Ἄγγλοι προϊστορικοὶ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Childe.

² *Fritz Schachermeyr*, *Klio* 33 (1940) 131 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, *Indogermanen und Orient*, Stuttgart 1944, σ. 82 κέ. *Joseph Wiesner*, *AA* 1939, 316 κέ., 331 κέ. καὶ *Der alte Orient* 38, 2-4 (1939) 64 κέ.

³ Τελευταῖα ὁ *J. Bérard*, *Le mur pelasgique de l'Acropole et la descente Dorienne* *Studies presented to D. M. Robinson I*, 1951, σ. 135-159, τοποθετεῖ τὴν εἰσβολὴ τῶν Δωριέων στὰ 1200-1190. Ἔτσι ὅμως δὲν ἐξηγεῖται ἡ συνέχισις τῆς *YE III C* κεραμεικῆς.

⁴ Πρὸς *Hermann Bengtson*, *Griechische Geschichte*, σ. 49 σημ. 4: «... der Ansatz des Dorereintruchs auf rund 1000 v. Ch. ist gewiss viel zu spät».

⁵ Τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς πορείας ἀπὸ τὸ νότο πρὸς τὸ βορρᾶ ἐπιχειρεῖ νὰ τὸ ἐρμηνεύσῃ ὁ *Frantz Miltner*, *Die dorische Wanderung*, *Klio* 27 (1934) 54-68, μὲ μιὰ ἄλλη ὑπόθεση ὅχι περισσότερο πιθανή (πρὸς *W. A. Gomme*, *Com-*

Ὡστόσο ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἔδειξε ἓνα πρᾶγμα καθαρὰ: ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ ἐπιβαρύνουμε τοὺς Δωριεῖς μὲ ἱστορικά γεγονότα ποὺ προηγούνται ἀπὸ τὰ πρὸ πιθανὰ χρονικά ἔρια τῆς καθόδου των. Γι' αὐτὸ ὁ Miložić ἐκτείνει τὰ χρονικά ἔρια τῆς καθόδου τῶν βορείων ὡς τὸν 13^ο αἰῶνα. Γι' αὐτὸ, καὶ γιὰ ἓναν ἀκόμη πολὺ σημαντικὸ λόγον, ποὺ τὸν ὑποχρεώνει νὰ εὐρύνῃ καὶ πρὸς τὰ κάτω τοὺς χρόνους τῆς εισβολῆς, ἢ τῶν εισβολῶν καλύτερα. Τὰ ἀντικείμενα ποὺ τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνῃ τὸν εισβολέα καὶ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν πορεία του φθάνοντας ὡς τὴν ἀρχικὴ του πατρίδα 1) ἀρχίζουσιν νὰ παρουσιάζωνται πρὶν ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς χρόνους τῆς δωρικῆς εισβολῆς, ὅπως τὴν ὑποθέταμε ὡς τώρα, μάλιστα πρὶν καὶ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, καὶ 2) ἐξακολουθοῦν νὰ ἐμφανίζωνται μερικὰ νέα καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν παραδεγμένη ἐπικράτησή τους. Σὲ τρεῖς πίνακες (στ. 17-8 εἰκ. 1, 19-20 εἰκ. 2 καὶ 21-22 εἰκ. 3) εἰκονίζει τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ἀντικείμενα τῶν τριῶν περιόδων. Τῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου εἶναι κυρίως πόρπες, περόνες, μάχαιρες, ξίφη καὶ λόγχες, ἐνῶ τῆς τρίτης εἶναι τὰ περισσότερα μικρὰ μετάλλινα ἀναθήματα καὶ κοσμήματα.

Δὲν θὰ παρακολουθήσουμε τίς ἀλλεπάλληλες ὑποθέσεις τοῦ Miložić ποὺ καταλήγουν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «waren die zuletzt nach Griechenland Zugewanderten Illyrer. Die Dorer oder Nordwestgriechen müssten die Träger der zweiten Welle gewesen sein, die von Epirus ausging. Der zweite Teil (:) war wohl thrakisch... Vorausgesetzt, dass die Entwicklung in Bosnien bis in die historische Zeit ununterbrochen war, ist es möglich in ihnen die Frühillyrer zu sehen» (σ. 35).

Ἡ καλοδολεμένη ἔκθεσις τοῦ Miložić ἔχει μερικὰ ἀσθενῆ σημεία ποὺ πολὺ φοβοῦμαι ὅτι ὑπονομεύουν ἐπικίνδυνα τίς βάσεις της. Ὅτι: ἔλα τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἀποτελοῦν τὸ στήριγμα τῶν ἀπόψεών του εἶναι «μὴ ἑλληνικά» καὶ κατάγονται ἀπὸ βορειοθαλακτικὰς περιοχάς, εἶναι ἀμφισβητήσιμο καὶ ἀποτελεῖ προϋπόθεσις ποὺ δὲν εἶναι γενικὰ παραδεκτὴ. Ἐχει βέβαια, γιὰ μερικὰ τουλάχιστον ἀπ' αὐτὰ τὰ μετάλλινα ἀντικείμενα, μὲ τὸ μέρος της τίς ἀπόψεις τοῦ G. von Merhart¹, οἱ ὁποῖες ὅμως κι' αὐτὲς δὲν μπορεῖ νὰ θεωροῦνται ἀκόμη παρὰ ὑποθέσεις

imentary σ. 119), ὅτι δηλαδὴ οἱ Δωριεῖς ἀπὸ τὸν Ἀμβρακικὸ κόλπον διὰ θαλάσσης ἔφτασαν πρῶτα εἰς τὴν Κρήτην, ὕστερα εἰς ἄλλα νησιά τοῦ Ν. Αἰγαίου καὶ τελευταία εἰσέβαλαν εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὅπου ἡ πορεία τους ἦταν φυσικὰ ἢ ἀντίστροφη ἀπὸ τὴ γνωστὴ μας (βορρὰ → νότο).

¹ Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens, Bonner Jbb 147 (1912) 1-90.

λιγότερο ή περισσότερο πιθανές. Δεπερνά τα όρια του συντομίου αυτού άρθρου μιὰ λεπτομερειακή συζήτηση ἐπάνω σὲ κάθε ἀντικείμενο χωριστά· ἐνδεικτικὰ μόνο σημειώων μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα. Ὅταν ὁ Ἴδιος ὁ Miložčić ἀναφέρῃ ὅτι στὰ Μεταξάτα (ἔχει Metaxa) τῆς Κεφαλληνίας βρέθηκε Blattenbügelfibel μαζί με ἀγγεῖα ΥΕΙΙΒ καὶ ὅτι ἄλλη Blattbogenfibel ἀπὸ τὸ Βρόκαστρο ἀνήκει στὴν ἴδια περίοδο ἢ τὸ ἀργότερο στὴν ΥΕΙΙC1, καὶ τέλος ὅτι ἕμοια πόρπη προέρχεται ἀπὸ τάφους τῆς αὐτῆς ἐποχῆς (ΥΕΙΙΒ-ΥΕΙΙC) τῆς Ἐγκώμης τῆς Κύπρου, εἶναι, νομίζω, δύσκολο νὰ ζητήσουμε τὴν πατρίδα τους στὴ βόρεια βαλκανικὴ περιοχὴ, γιὰ δυὸ κυρίους λόγους: 1) ἀπὸ τὰ σημερινὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ διακρίνουμε ἐξάπλωση αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπὸ τὸ νότο ἢ τὰ νοτιοανατολικά νησιά πρὸς τὴν Ἑλλάδα, καὶ 2) γιὰ νὰ ποῦμε παρ' ὅλ' αὐτὰ ὅτι κατάγονται ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη ἢ τὴ βόρεια Βαλκανικὴ πρέπει νὰ μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ ἀποδώσουμε τὰ βαλκανικὰ καὶ εὐρωπαϊκὰ παραδείγματα σὲ μιὰ ἐποχὴ παλαιότερη ἀπὸ τὴν ΥΕΙΙΒ ἢ ἔστω C1 κατὰ πενήντα τουλάχιστο χρόνια, ὅσα θὰ χρειάζονταν γιὰ νὰ φτάσουν οἱ πρῶτοι φορεῖς τους στὸ Αἰγαῖο. Ὅσο ἕμως ξέρω, μιὰ τέτοια χρονολόγηση τῶν εὐρημάτων τῆς ὑστεροχαλκῆς (Late Bronze) ἐποχῆς τῆς Εὐρώπης δὲν μπορεῖ νὰ βρῆ καμιά δικαιολογία². Κάθε ἐπιχείρημα ποὺ θὰ στηριζό-

¹ Σχεδὸν σύγχρονα μὲ τὸν von Merhart δημοσίευσε τὸ βιβλίο του ὁ A. Akeström, *Der geometrische Stil in Italien*, Uppsala 1943, ὅπου κατεβάζει τὴ χρονολογία τῆς Villanovakultur, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὑπάρχουν σ' αὐτὴ τὴν Kultur πολλὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα· συγκεκριμένα ὅτι ὁ μαϊάνδρος ἔχει ὑστερογεωμετρικὰ ἑλληνικὰ πρότυπα. Ἡ χρονολόγηση τοῦ Akeström βρῆκε πολλές ἀνιδράσεις καὶ θεωρήθηκε μᾶλλον ἀπίθανη. Τὴν ἀναφέρω μόνο γιὰ νὰ δείξω πόση ἀβεβαιότητα ὑπάρχει ἀκόμη σ' αὐτὰ τὰ θέματα, εἰδικὰ στὴν προϊστορία τῆς Εὐρώπης, ὅπου ἡ μόνη χρονολογικὴ ἐνδειξη πηγάζει πάλι ἀπὸ τὴ συσχέτιση μὲ τὰ ἑλληνικὰ εὐρήματα.

² Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῆς ὑστεροχαλκῆς ἐποχῆς συζήτησαν τελευταῖα μὲ κάθε λεπτομέρεια δύο ἀπὸ τοὺς καλύτερους προϊστορικοὺς τῆς Εὐρώπης, ὁ V. G. Childe, *The final Bronze Age in the Near East and in temperate Europe*, *Proceedings of the Preh. Soc. N. S. XIV* (1948) 177-195, καὶ ὁ C. F. C. Hawkes, *From Bronze Age to Iron Age. Middle Europe, Italy, the North and West*, αὐτ. σ. 196-218. Τὸ συμπέρασμα τους εἶναι ὅτι τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουμε μᾶς ὡδηγοῦν μᾶλλον νὰ υποθέσουμε μιὰ κίνηση ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικά (Μ. Ἀσία - Ἑλλάδα) πρὸς τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη, παρὰ ἀντίστροφα. «We must think not of intrusion into the south-east, but of diffusion from it, reaching Middle Europe, apparently, from the Anatolian-Thracian region of North Aegean» (Hawkes, σ. 199). «Far from documenting a descent of barbarians from beyond the Balkans the phenomena so far considered could be used as evidence for an invasion of Eu-

ταν ἀπολύτως σὲ χρονολογικά δεδομένα τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης κινδυνεύει εὐκόλα ν' ἀνατραπῆ, ἀφοῦ, καθὼς εἶδαμε, αὐτὰ στηρίζονται ὡς τώρα στὶς γνώσεις πού ἔχουμε ἀπὸ τὰ ἑλληνικά εὐρήματα¹. Πρέπει τέλος νὰ προσθέσω ὅτι γιὰ ὅλα ἢ γιὰ μερικά ἀπὸ τὰ «μὴ ἑλληνικά» αὐτὰ ἀντικείμενα—ὅσα μάλιστα ἐμφανίζονται μέσα στὸν 13^ο καὶ μετὰ τὸν 11^ο αἰῶνα—τὸ πῶς φυσικῶς θὰ ἦταν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐφθασαν στὴν Ἑλλάδα μὲ τὸν εἰρηνικὸ δρόμο τῆς συναλλαγῆς, ἔπως καὶ τόσα ἄλλα ἀνατολικά π.χ. Τὸ δρόμο αὐτὸν ὑποθέτουμε γιὰ τὸ ἤλεκτρο καὶ γιὰ τὸν χαλκὸ πιθανότατα, πού ἡ Ἑλλάδα δὲν ἔχει σὲ μεγάλες ποσότητες, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἄλλη φανερὴ ἀδυναμία τῆς ὑπόθεσης τοῦ Milojčić εἶναι ἡ τεράστια χρονικὴ ἔκταση πού δίνει στὴν εισβολή, μετατρέποντάς την ἔτσι σὲ ἀλλεπάλληλες εισβολές.

Τὴν «Indogermanisierung» τῆς Ἑλλάδας τελικά ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς ὑποστηρίζουν καὶ οἱ Kraiker καὶ Külber στὸν I τόμο τοῦ «Kerameikos» (Berlin 1939). Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ ἐξαίρετη δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κεραμεικοῦ² καὶ οἱ παρατηρήσεις τῶν ἀνασκαφῶν μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἐρμηνεῖα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική τους. Ἡ ἀποψη τοῦ Kraiker συνοψίζεται στὴ σ. 165 σὲ μιὰ φράση: «Unter dem Ansturm der zahlreichen vom Norden her einströmenden Völker brach die Herrschaft der Achäer über das ägäische Meer zusammen», καὶ σὲ μιὰ ὑποσημείωση ἐρμηνεύεται ἡ ταχύτατη διασπορά τους στὸ Αἴγαλο (σ. 165,4): «Von denen einige rasch seekundig geworden waren, wie aus den ägyptischen Urkunden eindeutig hervorgeht (über diese Schachermeyr, Etrusk. Frühg. 29ff. Watzinger, Denkm. Paläst. I 78). F. Miltner, Klio, 27, 1934, 63 Anm. 1 erinnert an die Slaven an der Adria, die innerhalb von 20 Jahren Seefahrer wurden».

Τέλος οἱ Daniel, Broneer καὶ Wace-Gery, σὲ τρεῖς ἀνακοινώσεις πού ἔγιναν σύγχρονα στὴ 49^η συνέλευση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἀμε-

rope by charioteers from the East» (Childe, σ. 185). Πρβ. καὶ V. G. Childe, Prehistoric Migrations in Europe, Oslo 1950, σ. 210.

¹ Γιὰ τὰ στοιχεῖα τῆς κεραμεικῆς πού προσφέρουν τὰ χειροποίητα ἀγγεῖα μὲ «ραβδώσεις» (fluted) ἀρκεῖ νὰ σημειώσουμε 1) ὅτι φθάνουν μόνον ὡς τὴ Θεσσαλία καὶ 2) ὅτι καὶ αὐτῶν ἡ θουάθεια καταγωγή βρῖσκει σήμερα ἀντιρρήσεις (Childe, ἑ.ἀ. σ. 182-83, Hawkes, ἑ.ἀ. σ. 199) καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι μποροῦν νὰ βροῦν τὰ πρότυπά τους στὴν Ἀνατολή.

² Θεωρῶ ὀποχρέωσή μου νὰ σημειώσω τὴν ὀφειλὴ καθε ἀρχαιολόγου στὴ μεθοδικὴ ἐρευνα τοῦ σπουδαιότατου αὐτοῦ νεκροταφείου καὶ στὴν ἄμηση καὶ πλήρη δημοσίευση τοῦ ὅλικοῦ μὲ κάθε ἀκρίβεια, κάτι πού ἀποτελεῖ ἀξιόμιμητο παράδειγμα γιὰ πολλοὺς Ἑλλήνες καὶ ξένους ἀρχαιολόγους.

ρικανικοῦ Ἰνστιτούτου Ἐρετάρουν τὰ ἀρχαιολογικὰ εἰσβολέων καὶ ὅπου στηρίζουν τὴν παράδοση τῆς «Δωρικῆς εἰσβολῆς». Ὁ Daniel ἐπαναλαμβάνει τὴν κλασικὴν πιά φράση: «Their (τῶν εἰσβολέων τοῦ βορρᾶ) eruption into the civilized lands around the eastern Mediterranean brought to a cataclysmic end an age of brilliant cultural development and prepared the way for the emergence, many years later, of a new and vastly different world» (σ. 107). Τῇ διαφορᾷ αὐτῇ, τοὺς δύο αὐτοὺς πνευματικοὺς κόσμους, ποὺ τοὺς χωρίζει τὸ χάσμα δύο διαφορετικῶν κοσμοαντιλήψεων, τὴν ἐβλεπαν καὶ ἄλλοι ἀρχαιολόγοι καὶ ἱστορικοὶ τῆς τέχνης¹. Φυσικὰ μιὰ τέτοια κρίση στηριζόταν σὲ ὑποκειμενικὴ ἐκτίμηση τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν καὶ ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τὴν a priori ἀντίληψη ὅτι στὴ δημιουργία τῆς γεωμετρικῆς τέχνης τὸ δωρικὸ στοιχεῖο εἶχε ἔντονη ἀμεση ἢ ἐμμεση ἐπίδραση. Ὅμως, ἂν κανεὶς ἀπελευθερωνόταν ἀπὸ τὴν τυραννία τῆς «Δωρικῆς εἰσβολῆς», μπορούσε νὰ δῆ ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένα πραγματικὸ σπάσιμο καὶ πλήρης καταστροφή τοῦ παλίου καὶ δὲν ἐμφανίζεται μιὰ πρωτόγονη τέχνη χωρὶς παράδοση, ἔπως τὸ εἶδε ἀπὸ τὸ 1938 ὁ L. Curtius, στὴν Ἱστορία τοῦ τῆς Ἀρχαίας Τέχνης². Ὁ Curtius μὲ σαφήνεια μοναδική, νομίζω, ἔθεσε τὸ βλο πρόβλημα στὴ σωστὴ του θέση προσθέτοντας: «Wenn auch die Zerstörung der mykenischen Herrensitze und ihre Verödung uuleugbare Tatsache sind, so bleibt doch die Frage offen, ob die Vernichtung statt durch aussenpolitische Völkerverschiebung eher durch innerpolitische Umwälzungen wie die soziale Erhebung eines geknechteten Hinterlassentums, das Heraufkommen neuer Bevölkerungsschichten und die Freiheit emporstrebender Familien geschehen ist, oder ob nicht wenigstens aussen- und innerpolitische Momente zusammen eine neue Struktur der griechischen Gesellschaft herbeigeführt haben».

¹ Δημοσιεύθηκαν στὴν AJA 52 (1948) μὲ τὸ γενικὸ τίτλο «Dorian Invasion». J. Fr. Daniel, *The Setting*, σ. 107-110, Oscar Broneer, *What happened at Athens*, σ. 111-114, καὶ H. T. Wade-Gery, *What happened in Pylos*, σ. 115-118.

² Πρβ. π.χ. B. Schweitzer, *Gnomon* 10 (1934) 337-353 (κριτικὴ τοῦ βιβλίου τῆς Anna Roes, *Greek Geometric Art, its Symbolism and its Origin*, 1933).

³ Die antike Kunst, II, 1. Die klassische Kunst Griechenlands, Potsdam 1938, σ. 59. Καὶ ὁ E. Buschor, *στὰ Griechische Vasen* (1940) σ. 6, θέτει σὲ εἰσαγωγικὰ τὸ «Dorische Wanderung», ὅπως καὶ ὁ V. G. Childe, *στὸ Prehistoric Migrations*, Κεφ. IX, *στὸν τίτλο*.

Αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ἔρχεται τώρα νὰ τὴν ἐνισχύσῃ μὲ τὸν πιὸ ἐγκυρο τρόπο ὁ Wace, ὕστερα ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἀνασκαφές τῶν Μυκηνῶν, ὁ ὁποῖος στὸ ἄρθρο του γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ 1953 γράφει: «Δὲν ὑπάρχει ἀρχαιολογικὸ σπάσιμο τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Μυκηνῶν στὸ τέλος τῆς χαλκῆς ἐποχῆς. Ἔχουμε μᾶλλον μιὰ σταθερὴ ἐξέλιξη ἀπὸ τὴ χαλκὴ στὴ σιδηρὰ ἐποχὴ, ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὴν Ἀθήνα. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς δωρικῆς εισβολῆς μεγαλοποιήθηκαν παραλόγως ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς. Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ὑποδηλώνουν ὅτι δὲν ὑπῆρξε ἀποφασιστικὸ φυλετικὸ ἢ πολιτιστικὸ σπάσιμο ἀλλὰ μόνον πολιτικὴ ἐπανάσταση. Ἡ ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν κάηκε στὸ τέλος τῆς χαλκῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε πραγματικὴ διακοπὴ στὸν πολιτισμὸ τῆς»¹. Ἔτσι τὸ συμπέρασμα τοῦ Blegen, ποὺ μὲ τὴ συνηθισμένη του μετριοφροσύνη διατύπωνε² στὰ 1937, ὅτι δηλαδὴ «ἔχουμε ἐδῶ (στὴν Πρόσυμνα) μιὰ πολὺ σημαντικὴ ἔνδειξη τῆς οὐσιαστικῆς φυλετικῆς συνέχειας τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἐπέζησε στὴ νέα περίοδο», φαίνεται τώρα νὰ ἰσχύη καὶ στὶς γειτονικὲς Μυκῆνες³.

Ὅτι αὐτὸ ἰσχύει καὶ στὴν Ἀθήνα εἶναι γενικὰ παραδεκτό. Ἀλλὰ ξέρουμε ὅτι ἡ μεταβολὴ ποὺ σημειώνεται, στὰ ἄλλα κέντρα παρουσιάζεται καὶ στὴν Ἀθήνα, μάλιστα εἶναι πολὺ πιὸ χαρακτηριστικὴ καὶ ὀλοκληρωμένη ἐδῶ παρὰ σὲ ὅποιοδήποτε ἄλλο μέρος. Ἡ καινούργια τέχνη ἐδῶ ἔχει τὴν πατρίδα τῆς, οἱ νέες συνήθειες ταφῆς καὶ τὰ νέα κτερίσματα ἐδῶ βρίσκονται σὲ μιὰ ἔκταση ἀπαράμιλλη καὶ ἡ ἐγκατάλειψη τῆς μυκηναϊκῆς ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν συμφωνεῖ μὲ ὅ,τι ξέ-

¹ Ill. London News, 21 Νοεμβρίου 1953.

² Τώρα μόλις βλέπω τὸ ἄρθρο τοῦ A.J.B. Wace, The History of Greece in the Third and Second Millenniums B.C., Historia II (1953) 74-94, τὸ ὁποῖο ἐνισχύει κατὰ τὸν πιὸ δυνατὸ τρόπο τὶς ἀπόψεις ποὺ ὑποστηρίζω ἐδῶ. Τὰ τελικὰ του συμπεράσματα νομίζω ὅτι ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία.

³ Carl Blegen, Prosymna, The Helladic Settlements preceding the Argive Heraeum, Cambridge 1937, σ. 293.

⁴ Ὁ Miltner εἶχε παραδεχθῆ μιὰ συμβιβαστικὴ λύση γιὰ ὀλοκληρὴ τὴν Ἀργολίδα, μειριάζοντας ἔτσι τὴν «κατακλυσμικὴ» δρμὴ τῆς εισβολῆς (ε.ἀ. σ. 59): «Nach der ersten militärischen Niederlage war die achäische Bevölkerung noch in solcher Zahl vorhanden, dass die Dorier sie notwendig in den staatlichen Verband aufnehmen mussten. Daraus erklärt sich das Vorhandensein, einer einheimischen nach Hyrnetho benannten Phyle in Argos (Steph. Byz. s.v.), einer ebensolchen nach Deiphontes in Mykenä (AE 1887, 156=GDI 3315) und einer Phyle der Aegialeer in Sikyon (Herod. V, 68)».

ρουμε για τις άλλες ἀκροπόλεις. Ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀκολουθήσουμε πιά τὴ γνώμη τοῦ Busolt καὶ τοῦ Skeat για τὸν «ἐκδωρισμὸ» καὶ αὐτῶν τῶν Ἀθηνῶν, πῶς μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὰ τὰ γεγονότα; Καθὼς ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν Ἀθηνῶν προσφέρει περισσότερα στοιχεῖα, νομίζω ὅτι ἡ παρακολούθηση τῶν δεδομένων ἐδῶ καὶ ἡ προσπάθεια τῆς ἐρμηνείας θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει καὶ στὴν ἐρμηνεία τῆς μεταβολῆς ποὺ ἐμφανίζεται γενικὰ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Τὰ στοιχεῖα για τὴν παρακολούθηση καὶ για τὴν προσπάθεια νὰ ἐρμηνεύσω μερικὰ φαινόμενα θὰ τὰ ἀντλήσω ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις ἐκεῖνων ἀκριβῶς ποὺ πιστεύουν σὲ μιὰ «δωρικὴ εἰσβολή».

Μέσα στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνα στὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν ἐκτελοῦνται σημαντικὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα καὶ λαμβάνονται διάφορα μέτρα (προφυλαγμένη ὑπόγεια δίοδος καὶ κλίμαξ ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη πρὸς μιὰ βαθιὰ πηγὴ νεροῦ, 40 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀκρόπολης, χτίσιμο πυλῶν, ἐνίσχυση τειχῶν κτλ.) για ἐνδεχόμενη πολιορκία¹, ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὴν Τίρυνθα καὶ τὶς Μυκῆνες². Τὴν ἴδιαν ἐποχὴ (ΥΕΠΙC 1) ἡ μυκηναϊκὴ τέχνη, κυρίως ἡ κεραμεικὴ, ποὺ μέσα στὸν 14^ο καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνα εἶχε πάρει πανελληνιοὺς χαρακτήρα³, πράγμα ποὺ σημαίνει «μιὰ ἐλεύθερη καὶ συνεχῆ ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν καὶ ἰδεῶν μέσα στὸ σύνολο τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας, διασπᾶται καὶ παρουσιάζει μόνο κάπου κάπου μιὰ ἐπαφὴ μετὰ τὶς Μυκῆνες»⁴. Τὸ ἐμπόριο τῶν Μυκηνῶν μετὰ τὴν Ἀνατολὴ φαίνεται πῶς σταματᾷ μᾶλλον ἀπότομα καὶ ἡ διαφοροποίηση τῆς κεραμεικῆς διακρίνεται σὲ πολλὰς περιοχὰς τῆς Στερεᾶς καὶ τῶν νησιῶν⁵. Στὴν Ἀθήνα «τὰ ἀμυντικὰ ἔργα φαίνεται ὅτι ὑπῆρξαν ἀποτελεσματικὰ» καὶ δὲν ἔχουμε κυριαρχία τῶν Δωριέων, λέγει ὁ Broneer (σ. 113). ἀλλὰ ἡ κλίμακα πρὸς τὴν πηγὴ φαίνεται ὅτι καταστράφηκε «ὄχι πολλὰς δεκα-

¹ Oscar Broneer, Excavations on the North Slope of the Acropolis, 1937. *Hesperia* 7 (1938) 160 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis, αὐτ. 8 (1939) 317 κέ. Σύνοψη αὐτῶν στὸ ἄρθρο τοῦ ἴδιου στὴν *AJA* 52 (1948) 111-114 καὶ στοῦ *J. Bérard*, *Studies presented to D. M. Robinson*, I, σ. 135-159 (βλ. καὶ παραπάνω).

² *A. J. B. Wace*, *Mycenae*, σ. 23 καὶ 98. *G. Caro*, *AJA* 38 (1934) 123 κέ. *K. Müller*, *Tiryns III*, σ. 61. *J. Bérard*, ἔ. ἀ. σ. 138.

³ «Ὅπως στὸν 4^ο π. Χ. αἰῶνα» παρατηρεῖ ὁ *Daniel*, ἔ. ἀ. (*AJA* 52, 1948) σ. 107· βλ. καὶ *A. Furumark*, *The Mycenaean III c Pottery and its Relation to Cypriote Fabrics*, *Op. Arch.* 3 (1944) 262, καὶ *E. Sjöqvist*, *Problems of the Late Cypriote Bronze Age*, Stockholm 1940, σ. 203.

⁴ *Daniel*, ἔ. ἀ. σ. 109.

⁵ *Daniel*, ἔ. ἀ. σ. 109. *A. Furumark*, *The Mycenaean Pottery*, Stockholm 1941, σ. 540-41. Τοῦ αὐτοῦ, *Op. Arch.* 3 (1944) 263-64.

ετίες μετὰ τὴν κατασκευή της» (σ. 112) καὶ ἡ «δίοδος περιέχει δοτραπεα Granary style (=ΓΕΙΙIC), ἀλλὰ κανένα μεταμυκηναϊκό» (σ. 114), πράγμα πού σημαίνει ἀσφαλῶς ἐγκατάλειψη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 12^{ου} αἰῶνα περίπου. Τὴ συνέχεια τῆς ζωῆς τὴ βλέπουμε στοὺς τάφους τοῦ Κεραμεικοῦ μόνο, γιατί δὲν ἔχουν βρεθῆ οἱ οἰκίαι αὐτῆς τῆς ἐποχῆς (σ. 114), ἀλλὰ «καθὼς μᾶς δείχνει ἡ μετακίνηση τοῦ νεκροταφείου ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου πρὸς τὸν Κεραμεικό, οἱ Ἀθηναῖοι φαίνεται ὅτι ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη καὶ διασκορπίσθηκαν στὴ γύρω περιοχὴ ἴσως μάλιστα τὸ προάστιο τῆς Ἄγρας ἄρχισε νὰ κατοικηθῆ. Καὶ καθὼς ὁ πληθυσμὸς ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸ κέντρο, ὁ τρόπος πού ἦταν ἄλλοτε ἡ κατοικία τῶν βασιλέων ἔγινε ἀποκλειστικὸς χώρος τῶν θεῶν»¹.

Στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Κεραμεικοῦ παρατηροῦμε νέα στοιχεία, ἄγνωστα στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ καύση τῶν νεκρῶν, τὸ δεῦτερο ἡ ἐμφάνιση σιδηρῶν ὄπλων, τὸ τρίτο ἡ ταφὴ σὲ ἀτομικοὺς τάφους-λάκκους καὶ τὸ τέταρτο ἡ παρουσία ἀγγείων ἐπάνω στὸν τάφο. Παράλληλα ἡ μεταβολὴ στὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση τῶν ἀγγείων ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ, διὰ τῆς μεταμυκηναϊκῆς καὶ πρωτογεωμετρικῆς περιόδου καὶ τέχνης, στὴ γεωμετρικὴ.

Οἱ πολλῆς αὐτῆς σύνδρομος μεταβολῆς θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν πῶς ὀφείλονται σὲ μιὰ φυλετικὴ μεταβολὴ καὶ μάλιστα βίαιη. Ἀλλὰ κατὰ περίεργο φαινομενικὰ τρόπο, ὅμως ἀναγκαστικὸ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐρμηνεία, κανένα ἀπ' αὐτὰ τὰ στοιχεία δὲν ἀποδίδεται σὲ βόρειο εἰσβολέα οὔτε καὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ θερμοὺς ὁπαδοὺς τῆς δωρικῆς εἰσβολῆς. Ὁ Kraiker σημειώνει², ὅτι τὰ τρία παλαιότερα παραδείγματα καύσεως ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἡριδανοῦ ἀνήκουν στὴν τελευταία «μεταμυκηναϊκὴ» περίοδο, δηλαδὴ στὶς ἀρχὲς τοῦ 11^{ου} αἰῶνα, καὶ προσθέτει: «Diese kann nicht, wie man wohl zuerst dachte, von den Dorier eingeführt sein, denn nach der Eroberung und vollzogenen Landnahme in der Argolis beerdigen die ihre Toten nach allgemeiner altgriechischer Sitte, zudem in den gleichen Plattengräbern wie die Athener». Ἡ καύση λοιπὸν πρέπει νὰ ἔρχεται ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν ἀνατολικὴν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου, ὅπου ὅμως, κατὰ τὸν Kraiker, «wahrscheinlich ist sie von Volksstämmen der ägäischen Wanderung aus dem Norden mitgebracht worden», καθὼς τὴ συ-

¹ Broneer, ἑ. ἄ. (AJA 52, 1948) σ. 114. Πρὸς G. P. Stevens, The Erechtaeum, σ. 424 καὶ L. B. Holland, AJA 28 (1924) 1-23 καὶ 142-169 καὶ εἰκ. 13 καὶ Πλν. VII.

² Kerameikos I, σ. 171.

ναντούμε στὸν κύκλο τῆς Schnurkeramik — καὶ τῆς Lausitzkultur παλαιότερα¹. Ξέρουμε σήμερα ὅτι ἡ τελευταία αὐτὴ παρατήρηση εἶναι ἀβέβαιη καὶ ἀντιστράφηκε ἐντελῶς ἀπὸ τοὺς Childe καὶ Hawkes, ποὺ ἀντίθετα πιστεύουν ὅτι ἡ καύση διαδόθηκε ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ πρὸς τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη². Τὴν ἴδια πατρίδα, δηλαδὴ τὴν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου, ἔχουν καὶ τὰ σιδερένια ὄπλα, ποὺ τὰ βρίσκουμε σύγχρονα καὶ σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν καύση³. Ἀλλὰ στὴ συνήθεια νὰ κτερίζωνται οἱ νεκροὶ μὲ τὰ ὄπλα τοὺς βλέπει ὁ Kraiker κάποια βαθύτερη πολιτικὴ μεταβολή, γιατί, καθὼς παρατηρεῖ (σ. 172-173), ἄλλοτε οἱ νεκροὶ θάβονταν «in voller Bekleidung» ἀλλὰ χωρὶς πανοπλία, καὶ μόνο στοὺς τάφους τοῦ περιβάλλοντος (τώρα τῶν περιβάλλοντων) τῶν Μυκηθῶν, ποὺ ἀποτελοῦν σημαντικὴ ἐξαίρεση, βρίσκουμε τὴν πολεμικὴ ἐξάρτηση τῶν νεκρῶν. Ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ προχωρεῖ ὁ Kraiker σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ, νομίζω, ὑπόθεση. «Es ist darum kaum zu gewagt, von dem neuen Brauch auf wichtige Veränderungen im attischen Staatswesen zu schliessen, auf einen neuen inneren Aufbau, der sich auf eine breite Herrenschaft stützte und in den Grundzügen wohl schon der späteren Polis entsprochen haben wird. Es ist wohl möglich, dass sich in der Überlieferung, das Archontat sei nach dem Tode des Königs Kodros eingerichtet worden, eine Kenntnis dieser Veränderungen erhalten hat». Φυσικὰ ἡ πίστη τοῦ στὴ «δωρικὴ εἰσβολή» καὶ ἡ διάθεσή του νὰ ἀποδώσῃ στοὺς Δωριεῖς τὰ οὐσιαστικὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τὸν κάνει νὰ συμπληρώσῃ τὴ σκέψη του: «Wir werden auch nicht fehlgehen, wenn wir darin eine erste Wirkung der neuen dorischen Staatsgründungen sehen». Ἐγὼ τουλάχιστο ἀδυνατῶ νὰ ἐννοήσω τὴ λογικὴ συνάρτηση τῆς γνώμης αὐτῆς μὲ ὅλα τὰ προηγούμενα ἢ νὰ καταλάβω ἔστω τίς ἐνδείξεις ποὺ ὀδηγοῦν σ' αὐτὴν γι' αὐτὸ κρατῶ μόνο τὴν προηγούμενη ὑπόθεσή του.

Ὁ ἀτομικὸς λάκκος - τάφος καὶ ἡ τοποθέτηση ἀγγείων ἐπάνω στὸν τάφο δὲν εἶναι πράγματα ἄγνωστα στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι γνωστὰ καὶ χα-

¹ Ἐ. ἀ. μὲ παραπομπὴ στὸν Schuchardt, *Alteuropa* σ. 162 κέ.

² Childe, *Preh. Migrations*, σ. 209: «The earliest dated urnfield seems to be the cemetery of Troy VI, in the 14th century. No Central European urnfield is really likely to be earlier than that. The rite can, therefore, hardly be derived from Central Europe». Τὸ ἴδιο ἐντελῶς ὑποστηρίζει καὶ ὁ Hawkes, ἔ. ἀ. (*Proceed. Preh. Soc. N.S. XIV*, 1948) σ. 199: «It looks as if this practice of using cremation cemeteries had spread not out of Europe but into it from the south-east out of Anatolia».

³ Kraiker, ἔ. ἀ. σ. 172.

ρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῶν μεσοελλαδικῶν χρόνων¹· καὶ γιὰ τὸν τάφο τουλάχιστο ἔχουμε ἀρκετὰ παραδείγματα μέσα στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ποὺ μαρτυροῦν ὅτι ἡ συνέχεια τῆς χρήσης δὲν εἶχε διακοπῆ ἐντελῶς καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν θολωτῶν καὶ λαξευτῶν τάφων², ἐνῶ ἡ ὑπαρξὴ συντριμμένων ἀγγείων στὸ δρόμο καὶ στὸ στόμιό τῶν μυκηναϊκῶν τάφων³ μπορεῖ, νομίζω, νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀστικὰ συνέχεια τῆς μεσοελλαδικῆς συνήθειας.

Τὴν ἴδια μεσοελλαδικὴ καταγωγὴ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀναζητήσουμε γιὰ ὀλόκληρον τὸ γεωμετρικὸ ρυθμὸ, χωρὶς φυσικὰ νὰ ξεχνῶμε ὅτι μεσολάβησαν οἱ αἰῶνες τῆς μυκηναϊκῆς-μινωικῆς τέχνης, ποὺ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μεταμόρφωσαν πολλὰ μεσοελλαδικὰ στοιχεῖα καὶ νὰ τὰ παράδωσαν μὲ μιὰ καινούργια πλουσιότερη μορφή στοὺς κληρονόμους. Αὐτὸ τὸ εἶχε σημειώσει ὁ Wide ἤδη ἀπὸ τὸ 1896, μελετώντας τὰ μεσοελλαδικὰ εὐρήματα τοῦ τύμβου τῶν Ἀφιδνῶν⁴. «Ὅλα αὐτὰ τὰ εὐρήματα, παρατηρεῖ (σ. 403-404), μᾶς διδάσκουν ὅτι τὸ γεωμετρικὸ στῦλ στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν πιὸ παλιὰ ἐποχὴ εἶναι ἐγχώριον (einheimisch gewesen ist). Φαίνεται λοιπὸν περιττὸ νὰ ζητοῦμε σήμερον πᾶς τὶς ἀρχές τοῦ στῦλ τοῦ Διόλου μακριά». Οἱ νεώτερες ἐρευνες ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴ σημαντικὴ παρατήρηση καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ καλοὺς γνώστες τῆς ἑλληνικῆς προϊστορίας, ὁ Wace, ἔγραφε τελευταῖα⁵ ὅτι τὸ γεωμετρικὸ στῦλ εἶναι ἡ ἐκπλήρωση τάσεων ποὺ ἐμφανίζονται στὴ μεσοελλαδικὴ κεραμικὴ⁶, ἐνῶ ὁ Kraiker σὲ μιὰ σύντομη, ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ περιεκτικὴ παράγραφος⁷ ἀνάγει τὴ γεωμετρικὴ αὐτὴ διακόσμηση ὡς τὴν πρωτοελλαδικὴ ἐποχὴ κατορθώνοντας ἔτσι νὰ διακρίνη τὴν ἀδιάσπαστη ἐνότητα τῆς ἑλληνικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς ἕως τοὺς «ἱστορικοὺς» χρόνους.

¹ A. J. B. Wace - C. Blegen, Middle Helladic Tombs, Symbolae Osloenses 9 (1930) 28 κέ. G. E. Mylonas, The Cult of the Dead in Helladic Times, Studies presented to D. M. Robinson, I, 1951, σ. 64-105. J. Wiesner, Grab und Jenseits, Berlin 1938, σ. 61-70, 109-113, 139-144.

² Wace - Blegen, ἔ. ἀ. M. P. Nilsson, Minoan-Mycenaean Religion², σ. 610-611.

³ Nilsson, ἔ. ἀ. σ. 599 κέ., ὅπου συγκεντρώνει τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Τὴ συνέχεια τῆς λατρείας τοῦ νεκροῦ ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ὡς τὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ συζητεῖ (σ. 587 κέ.) καὶ φέρνει τὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ τάφου τοῦ Μενιδίου, ὅπου ἐξακολουθεῖ ἡ λατεία ὡς τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα, ὅποτε διακόπτεται, ἰσως ἐξαιτίας τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Wolters.

⁴ Aphidna in Nordattika, AM 21 (1896) 385-409.

⁵ Alan J. B. Wace, Middle and Late Helladic Pottery, Ἐπιτύμβιον Χρ. Ροσόντα, Ἀθήναι 1941, σ. 345-350.

⁶ Πρβ. K. Schefold, Orient, Hellas und Rom, Bern 1949, σ. 30.

⁷ Kerameikos, I, σ. 167-169.

Είναι, νομίζω, καιρός νά προσπαθήσουμε ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ νά συνθέσουμε τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα καὶ νά ἐπιχειρήσουμε μιὰ ἱστορικὴ ἐρμηνεία. Δὲν πρέπει νά ξεχνοῦμε βέβαια πόσο ἐπικίνδuno εἶναι τὸ ἔδαφος, ὅπου μόνο τὰ σιωπηλὰ μνημεῖα ὑπάρχουν· οὔτε πόσο κάθε ὑπόθεση καὶ θεωρία κ νδυνεύει νά ἐκμηδενισθῆ ἀπὸ νέα εὐρήματα καὶ παρατηρήσεις. Ὅμως μποροῦμε παρ' ἔλ' αὐτὰ νά πιστεύουμε ὅτι καμιά ὑπόθεση, ὅσο ἀπίθανη κι' ἂν φαίνεται ἢ ὅσο λανθασμένη κι' ἂν ἀποδειχθῆ, δὲν εἶναι ἀχρηστὴ στὴν ἔρευνα, ἔστω καὶ ἀρνητικὰ. Στὴν ὑπόθεσή μας αὐτὴ θὰ στηριχθοῦμε κυρίως στὰ δεδομένα τῆς Ἀττικῆς, ἀλλὰ πρέπει νά σημειώσουμε προκαταβολικὰ ὅτι μιὰ παρόμοια ἐρμηνεία νομίζουμε ὅτι θὰ μποροῦσε νά ἰσχύσει καὶ γιὰ τὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ κέντρα. Ἡ Ἀθήνα ἀποτελεῖ ἀπλὰ τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, ὅπου, ἐνῶ ὅλοι δέχονται ὅτι δὲν ἐπικράτησαν οἱ Δωριεῖς, βλέπουμε τὰ ἴδια τυπικὰ φαινόμενα μιᾶς καίριας καὶ ἀπότομης μεταβολῆς, ὅπως π.χ. στὶς Μυκῆνες καὶ στὴν Τίρυνθα.

Ἡ ὀργάνωση τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου παρουσιάζεται σὰ φεουδαρχικὴ αὐτοκρατορία. Πολλὰ κέντρα (βασίλεια) μὲ κοινὸ πολιτισμὸ, κάτω ἀπὸ μιὰ κεντρικὴ ἐξουσία, πιθανότατα τοῦ βασιλεῖ τῶν Μυκηνῶν. Ὅλα αὐτὰ τὰ κέντρα ἔχουν μιὰ δχυρωμένη ἀκρόπολη, ὅπου βρίσκεται τὸ ἀνάκτορο τοῦ βασιλεῖ καὶ οἱ κατοικίαι τῶν αὐλικῶν καὶ εὐγενῶν. Ὁ λαὸς ποὺ δημιούργησε τὸν κόσμο αὐτὸν εἶναι οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι ποὺ ἔφθασαν στὴν Ἑλλάδα στὸ τέλος τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς (γύρω στὰ 2000 π.Χ.) σημειώνοντας ἔτσι τὸ σταθμὸ καὶ τὴν τομὴ ποὺ χωρίζει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀπὸ τὴ μεσοελλαδική, τὴν ἐποχὴ τῶν μινύειων καὶ ἀμαυρόχρωμων ἀγγείων. Ἡ νέα περίοδος, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ μεσοελλαδικὴ καὶ τὴν ὀνομάζουμε ὕστεροελλαδικὴ ἢ μυκηναϊκὴ, παρουσιάζει σημαντικὰ νέα στοιχεῖα, ἕνα διαφορετικὸ πολιτισμὸ, ὅμως δὲν ὑπάρχει καμιά ἐνδειξη ὅτι ἕνας νέος λαὸς ἐμφανίζεται¹. Μέσα στὴ νέα αὐτὴ περίοδο συντελεῖται ἡ ἀνῆση τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὅμως ἀμέσως στὶς ἀρχὲς αὐτῆς τῆς περιόδου² (16ος αἰ.) ἔχουμε τοὺς περίφημους

¹ Ὁ Nilsson, ποὺ πιστεῖ ὅτι ἡ ΓΕ περίοδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν Ἀχαιῶν (Homer and Mycenae), στὴ δευτέρη ἐκδοσὴ τῆς *Minoan - Mycenaean Religion* (σ. 11) μιλοῦσε μὲ πολὺ περισσότερὸ δισταγμὸ, καὶ τέλος σ' ἕνα τελευταῖο τοῦ ἀρθροῦ, *The Prehistoric Migrations of the Greeks*, *Opuscula Athenienseia* 1 (1953) 1-8, δηλώνει ὅτι συντάσσεται μὲ τὴ γενικὰ παραδεκτὴ ἀποψη.

² Ἀπὸ τίς πρῶτες πληροφορίες τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ δευτέρου περιβόλου τῶν Μυκηνῶν (ἀνασκαφές I. Παπαδημητρίου) μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι τὰ εὐρήματα τῶν νέων αὐτῶν τάφων ἀνήκουν ἀκόμη ἢ ἀνήκουν καὶ στὴ μεσοελλαδικὴ περίοδο, πράγμα ποὺ δείχνει καθαρά τὴ συνέχεια ἀπὸ τὴ μία στὴν ἄλλη

καθέτους τάφους μὲ τὰ ἐξαιρετικά σὲ τέχνη κτερίσματά τους. Τὰ κτερίσματα αὐτὰ στὸ σύνολό τους ἀποτελοῦν τὰ καλύτερα καὶ χαρακτηριστικότερα δείγματα τῆς τέχνης τοῦ μεσοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ. Ὑστερα ἀπ' αὐτὰ μιὰ σπουδαία μεταβολὴ σημειώνεται, πού ὁ Wace¹ τὴν ἐρμηνεύει σὰν ἀλλαγὴ δυναστείας, ἐνῶ ἄλλοι² ὑποθέσαν ὅτι ὀφείλεται σὲ νέο λαό. Ἀρχίζει ἡ κατασκευὴ τῶν θολωτῶν καὶ λαξευτῶν τάφων καὶ ἡ μυκηναϊκὴ κεραμικὴ καὶ μικροτεχνία ὑφίσταται μιὰ μεταμόρφωση οὐσιαστικὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἐντονώτατη ἐπίδραση τῆς κρητικῆς τέχνης. Εἶναι ἀπίθανο οἱ νέες αὐτὲς πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις νὰ ὀφείλωνται σὲ ἕνα λαό νέον, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης ἀνεπαρκῆς, νομίζω, μόνη τῆς ἡ δυναστικὴ μεταβολὴ νὰ ἐρμηνεύσῃ ἕνα τόσο ἐκτεταμένο φαινόμενο. Πιστεύω ὅτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀλλαγὴ δυναστείας πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι συνέβη μιὰ πολιτικὴ καὶ πολιτειακὴ μεταβολὴ γενικότερη. Οἱ καινούργιες ἐκδηλώσεις μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἰσχυρῆς ἀριστοκρατίας πού ἐπιβάλλεται στὸν πληθυσμό, ὁ ὁποῖος μᾶς ἄφησε τὰ στοιχεῖα τοῦ μεσοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀριστοκρατία αὐτή, ἡγεμόνες καὶ εὐγενεῖς, ἦρθαν σὲ ἐπαφὴ κατὰ ἕνα ὁποιοδήποτε τρόπο μὲ τοὺς Κρήτες, γοητεύθηκαν ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους καὶ ἀπὸ τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης τους καὶ προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν μὲ τὴ σειρά τους κάτι ἀνάλογο στὴν πατρίδα τους³. Σ' αὐτὸ θὰ χρειάστηκε καὶ μιὰ ἐπαφὴ τῶν τεχνιτῶν, ὥστε οἱ τεχνίτες τῆς Στερεᾶς μπόρεσαν νὰ μάθουν τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν τέχνη τῶν κρητικῶν καὶ νὰ δημιουργοῦν ἔργα ὅπως τὰ ζητοῦσαν οἱ ἰσχυροὶ πελάτες τους. Ἄν φαντασθοῦμε ὅτι αὐτὸ συντελέσθηκε μέσα στὸν 15^ο αἰώνα, μποροῦμε νὰ καταλάβουμε τὴν ἀνθησὴ τοῦ 14^{ου} καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 13^{ου} αἰώνα, λογαριάζοντας καὶ τὴν πιθανὴ πολιτικὴ ὑπεροχὴ τῶν «μυκηναίων» ἀπέναντι στοὺς κρητικούς, ὅπως τώρα πιά φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ (= μυκηναϊκὴ) γλῶσσα πού χρησιμοποιεῖται καὶ στὴν Κνωσσό⁴.

ἐποχῇ. Ἐλπίζουμε σύντομα νὰ ἔχουμε τὴ δημοσίευση τοῦ σημαντικοῦ νέου ἐργήματος πού τόσα προβλήματα μπορεῖ νὰ φωτίσῃ. ¹ Mycenaes σ. 22.

² Ὁ Oswald Spengler π. χ., *Die Welt als Geschichte*, 6 (1940) σ. 44. Πρβ. *F. Matz, Handbuch der Archaeologie, vierte Lieferung*, σ. 277,2.

³ Ἐνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐιδικούς στὴ μυκηναϊκὴ τέχνη, ὁ *G. Karo*, γράφει, *Greek Personality in Archaic Sculpture*, 1948, σ. 2: «... the Latin's poet line on vanquished Greece capturing victorious Rome entirely fits the case of Mycenaean Greeks and Minoan Cretans, even after the former had irretrievably shattered the power, wealth and creative artistic forces of the latter, towards the end of the 15th century. Through after 1400 B.C. the Mainland takes the lead, it carries on Minoan tradition as closely as Germany followed French Rococo in the 18th century».

⁴ Γραμμικὴ Β γράφη. *M. Ventris - J. Chadwick*, *Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives*, *JHS* 73 (1953) 84-103.

Ἡ τέχνη ὅμως πού ἐπιβάλλεται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ ἀπ' αὐτὲς τίς αἰτίες εἶναι μιὰ τέχνη τῆς Αὐλῆς καὶ τοῦ Κράτους καί, μ' ἄλλη τὴν ἀν-
 ἴκηση καὶ τὸ ἄπλωμα πού ἐμφανίζει, στὸ βάθος μένει κάτι ξένο γιὰ τὸν
 «ἐλληνικὸ» λαό, τὸ ἴδιο καθὼς καὶ οἱ ταφικὲς συνήθειες πού τὴν παρα-
 κολουθοῦν¹. Ἡ τέχνη αὐτὴ ἐκφράζει μιὰ ἰσχυρὴ ἀριστοκρατία ἡγεμό-
 νων καὶ αὐλικῶν καὶ ἐπιβάλλεται ὅπου καὶ ὅσο καὶ ἡ πολιτικὴ κυριαρ-
 χία ἐκείνων. Ἡ μινωικὴ ἀντίληψη τῆς διακόσμησης μεταφέρεται καὶ
 στὴ Στερεὰ καὶ ἐκτοπίζει γιὰ ἓνα διάστημα τὴ γεωμετρικὴ τῆς μεσο-
 ελλαδικῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ σύντομα διακρίνεται μιὰ σύνθεση, ὅπου πᾶν
 νὰ ἰσορροπήσουν τὰ δύο στοιχεῖα. Γρήγορα ὅμως ἡ ἰσορροπία αὐτὴ
 καταστρέφεται, καὶ δὲν ἡ πηγὴ (Κρήτη) παύει νὰ δίνει τὴ ζωὴ στὰ
 ἔκγονά της, ἡ πλάστιγγα στρέφει πρὸς τὸ γηγενὲς στοιχεῖο, τὸ αὐστηρὸ
 καὶ κάποτε σκληρὸ γεωμετρικὸ σχέδιο², καὶ ἐμφανίζεται ἡ βαθμίδα γιὰ
 τὴ μετάβαση μέσῳ τῆς μεταμυκηναϊκῆς στὴν πρωτογεωμετρικὴ καὶ τὴ
 γεωμετρικὴ τέχνη.

Ἡ παρακμὴ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς
 πρέπει νὰ συνδέεται ἀναμφίβολα μὲ μιὰ οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ καὶ πο-
 λιτικὴ διαφοροποίηση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς μυκηναϊκῆς αὐτοκρατορίας.
 Ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας καὶ τοῦ ἐμπορίου μέσα στὸν 14^ο καὶ τὸν
 13^ο αἰῶνα εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴ δημιουργήσῃ μιὰ καινούργια τάξη ἰσχυ-
 ρῶν ἀνθρώπων πού στέκονται δίπλα στοὺς εὐγενεῖς, ἀλλὰ πού εἶναι
 φορεῖς τῶν ἀντιλήψεων τῆς μεγάλης μάζας τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὸν ὅποιον
 προέρχονται καὶ κοντὰ στὸν ὅποιο ζοῦν. Στὸ διάστημα τῆς ἀκμῆς τῆς
 μυκηναϊκῆς αὐτοκρατορίας τὸν τόνο στίς πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις τὸν
 ἔδιναν βέβαια οἱ ἡγεμόνες καὶ οἱ εὐγενεῖς πού ἀποτελοῦσαν μιὰ ἀρι-
 στοκρατία γοητευμένη ἀπὸ τὸν πλοῦτο καὶ τὸ λεπτὸ πολιτισμὸ τῆς μι-
 νωικῆς Κρήτης. Ὅμως ὁ κορμὸς τῆς αὐτοκρατορίας ἔμενε ἀσφαλῶς ἡ
 μεγάλη μάζα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, καθὼς ἡ οἰκονομία τῆς ἐποχῆς
 αὐτῆς δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εἶναι βασικὰ ἀγροτικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ.
 Ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς ἦταν ἡ σύνθεση τοῦ προελληνικοῦ πληθυσμοῦ μὲ
 τὴ μεγάλη πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων, πού δημιουργήσῃ τὸ μεσοελλα-
 δικὸ πολιτισμὸ προτοῦ ἀκόμη δεχθῆ τὴν ἰσχυρὴ ἐπίδραση τῆς Κρήτης.
 Ἀλλὰ ὁ λαὸς αὐτὸς κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τῶν δυνατῶν ἀρχηγῶν ἐξα-
 κολουθοῦσε τὴ ζωὴ του, δέχθηκε τίς ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις τοῦ ἀνώτε-
 ρου πολιτισμοῦ, ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ μεταμορφωθῆ ριζικὰ. Κάτω ἀπὸ
 τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ρεύματος κυλοῦσε ἡ μεγάλη μάζα τοῦ νεροῦ, πού θὰ

¹ Kraiker, Kerameikos I, σ. 168.

² Πρβ. Kraiker, ἔ. ἀ. σ. 167. Ἐξαιρετὴ ἀνάλυση τῆς πορείας πρὸς τὸν γε-
 ωμετρισμὸ βλ. στοῦ L. Curtius, Die antike Kunst, II, σ. 39 κέ. καὶ 60 κέ.

πρόβαλλε ὅταν οἱ κατάλληλες ἱστορικές συνθήκες τὸ ἐπιτρέπαι.¹

Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα ἡ μυκηναϊκὴ αὐτοκρατορία κλονίζεται. Ἄν καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε μὲ ἀσφάλεια τοὺς λόγους, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι κανένα δεδομένο μιᾶς ἐξωτερικῆς εισβολῆς δὲν ὑπάρχει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Ἡ ὑπόθεση μιᾶς εισβολῆς λαῶν ἀπὸ τὴ θάλασσα εἶναι ἀπίθανη καὶ ἡ ὑπαρξὴ παραλιακῶν συνοικισμῶν μέσα στὸν 13ο αἰώνα πού ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀνατολὴ δείχνει ὅτι ἡ θάλασσα δὲν παρουσίαζε κίνδυνο.² Ἀπὸ τὴ στεριά πάλι ἡ πρώτη ἐνδείξις γιὰ μιὰ κίνησις λαῶν ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Ἑλλάδας πρὸς αὐτὴν παρουσιάζεται στὴ Μακεδονία στὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἂν βέβαια εἶναι ἀκριβεῖς οἱ ἐνδείξεις πού ἔχομε.³ Γι' αὐτὸ ὅλοι σχεδὸν παραδέχονται τῶρα πιά ὅτι μιὰ ἐσωτερικὴ ἀδυναμία εἶναι ὁ μόνος πιθανὸς λόγος γιὰ τὴν παρακμὴ πού βλέπομε.⁴ Αὐτὸ εἶναι, νομίζω, εὐκολοεξηγήητο καὶ πολὺ φυσικὸ νὰ τὸ ὑποθέσομε μετὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις τοῦ 14ου - 13ου αἰώνα πού εἶδαμε. Εἶναι ἀδύνατο νὰ φαντασθοῦμε ὅτι μέσα στὴν ἐκτεταμένη αὐτὴ αὐτοκρατορία δὲν παρουσιάστηκαν περιπτώσεις διαμάχης ἀνάμεσα στοὺς ἰσχυροὺς φεουδάρχες. Ὁ μῦθος τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας π. χ., ἂν, ὅπως ὅλος ὁ ἐπικός κύκλος, ἔχη τὴν καταγωγὴν του στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, καθὼς πολὺ πειστικὰ εἰδείξε ὁ Nilsson⁵ καὶ φαίνεται νὰ τὸ ἐπικυρώνη ἡ ἀνάγνωσις τῆς μυκηναϊκῆς γραφῆς⁶, δίνει, νομίζω, μιὰ γενικὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα εἰκόνα γιὰ τοὺς λόγους καὶ γιὰ τὴ μορφὴ τῶν συγκρούσεων αὐτῶν. Ἄλλὰ ὅταν ἀρχίσει νὰ σπάξῃ ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ σταθερότητα

¹ Kraiker, ἰ. ἄ. σ. 168: «Wohl aber wird der Bauer in den selbstgewebten Stoffen, den selbstgefertigten Lederarbeiten und geschnitzten Holzgeräten für seinen eigenen Gebrauch die alten Oruamente beibehalten haben, und vielleicht wird ihm mancher Edelmann darin gefolgt sein. Hierfür gibt es ja in jeder Bauernkunst zahlreiche Beispiele, die gegenüber Hof- und Stadtkunst stets eine sehr dauerhafte Unterströmung darstellt».

² Ὁ συνάδελφος κ. Ἰακωβίδης βρῆκε στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Πόρτο Ράφτη ἐνδείξεις εἰρηνικῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀνατολὴ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ στοιχεῖα πού μαρτυροῦν μιὰ ζωὴ ἡσυχῆ καὶ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ φόβο. (Ἀπὸ προφορικὴ ἀνακοίνωσή του· ἡ δημοσίευσή θὰ δημοσιευθῇ στὰ ΠΑΕ, 1953).

³ Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Heurtley, Prehistorie Macedonia, σ. 124, παρατηρεῖ: «a more complete exploration of these strata, is much to be desired»· ἀλλὰ ἀπὸ τὰ σημερινὰ δεδομένα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐμφάνισις τῶν «εἰσβολέων» («Lausitz people» τοὺς ὀνομάζει ὁ Heurtley, πράγμα πού δὲν εἶναι παραδεκτὸ τῶρα πιά) συμπίπτει μὲ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Πρβ. καὶ αὐτόθι σ. 96, 5.

⁴ Πρβ. Bengtson, Griechische Geschichte, σ. 49.

⁵ The Mycenaean Origin of Greek Mythology, 1932.

⁶ Ventris - Chadwick, JHS 73 (1953) 95.

καὶ ἰσχύς τῶ μυχνηγαϊκοῦ κόσμου¹ φυσικὸ ἦταν νὰ προβάλουν στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἄλλες ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις τοῦ κόσμου ἐκείνου, ποὺ πνίγονταν κάτω ἀπὸ τὴν ἰσχύ τῆς στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας. Οἱ πλούσιοι κτηματίες, οἱ βιοτέχνες καὶ οἱ ἔμποροι, ποὺ θὰ ἀνήκαν σὲ γένη ὑποταγμένα ὡς τότε στοὺς εὐγενεῖς καὶ ἡγεμόνες, ποὺ ὅμως εἶχαν γίνεαι ἀρκετὰ ἰσχυροί, γιατί ἦταν πιά ἀρκετὰ πλούσιοι καὶ εἶχαν κι' αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους ἐπιρροή σὲ ἄλλους ὑποτακτικούς των, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι φρόντισαν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τίς εὐκαιρίες ποὺ ἐμφανίζονται. Ἴσως εἶναι τολμηρὸ, ἔπως παρατήρησε ὁ Glotz, νὰ μιλήσῃ κανεὶς γιὰ ἐπανάσταση μὲ τὸ περιεχόμενο ποὺ δίνουμε σήμερα στὸν ἔρο ἢ ποὺ ἔδιναν στοὺς μετέπειτα χρόνους οἱ Ἕλληνες. Ἀλλά, ὅποιοδὴποτε ἔρο κι' ἀν χρησιμοποιήσουμε, ἡ οὐσία εἶναι πῶς πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κατὰ τὸ τέλος τοῦ 13^{ου} καὶ μέσα στὸν 12^ο αἰῶνα ὁ μυχνηγαϊκὸς κόσμος πάσχει ἀπὸ μιὰ βαθιὰ ἐσωτερικὴ ἀναταραχὴ καὶ ἀνακατάταξη τῶν πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν δυνάμεων. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει πόλεμο ἀνάμεσα στοὺς διάφορους ἡγεμόνες, ἀλλὰ καὶ σύγχρονες ἢ ἐπακόλουθες ἐσωτερικὲς ἀνωμαλίες στὴν κάθε «πόλη».

Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν μόνο ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῆ ἱκανοποιητικά. Ὁ βασιλεὺς καὶ οἱ εὐγενεῖς ἀναγκάζονται νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ἰσχυρὴ κατοικία τους, ποὺ ἀφιερώνεται στοὺς θεούς. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔπαψε νὰ ὑπάρχει βασιλεία καὶ ἡ σκοτώθηκε ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ ἔλοι οἱ αὐλικοί ἢ ὑποχρεώθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Ἀττικὴ. Ὅποιοδὴποτε δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ φαντασθοῦμε ὅτι θεληματικὰ ἐγκατέλειψαν τὴν ὀχυρωμένη ἀκρόπολη, λίγα χρόνια μετὰ τὴν προσπάθεια ποὺ ἔκαναν νὰ τὴν ἐνισχύσουν, καὶ τὴ στιγμή ποὺ—σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τῆς «δωρικῆς εἰσβολῆς»—ὁ κίνδυνος ἀπ' ἔξω ἦταν μεγαλύτερος παρὰ ποτέ. Αὐτὸ τὸ γεγονὸς συμφωνεῖ μὲ τὴν παράδοση ὅτι τελευταῖος βασιλεὺς τῆς Ἀθήνας ἦταν ὁ Κόδρος, ἀν θελήσουμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ μῦθος διαμορφώθηκε ἀργότερα, παραμορφώνοντας τὰ γεγονότα ἔτσι ποὺ νὰ ἱκανοποιῆ τὴν ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια καὶ τὴ φιλοδοξία τοῦ Ἀθηναϊκοῦ λαοῦ. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ μῦθου γιὰ

¹ Μιὰ δειπρόντια ἐκστρατεία, ποὺ δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ πραγματοποιήθηκε σὰν προσπάθεια νὰ λυθοῦν αὐτὲς οἱ ἀντινομίες, θὰ ἐπέτεινε στὴν πραγματικότητα τὴν ἀστάθεια, μὲ τὴν ἀφαίμαξη ποὺ εἶχε γιὰ συνέπεια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμά της.

² Ὡς οἱ μῦθοι προσαρμόζονται στὶς πολιτικὲς ἀνάγκες ἔδειξε τελευταῖα ὁ Martin P. Nilsson στὸ βιβλίο του: *Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece* [Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, I], Lund 1951.

τὴν ἀπόφαση τῶν Ἀθηναίων νὰ καταργήσουν τὸ θεσμό τῆς βασιλείας — ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὁ τελευταῖος τους βασιλιάς ἦταν τόσο καλὸς καὶ τόσο φιλόπατρις ὥστε νὰ θυσιαστῇ γιὰ τὴν πατρίδα του! — τὴν ὁποίαν ὁ Βρονπερ δὲν φαίνεται νὰ βρῖσκη παράλογη, δείχνει, νομίζω, καθαρά τὴν προσαρμογὴ πού ὑπέστη ἡ παράδοση, ὥστε νὰ ὠραιοποιήσῃ τὰ ξεχασμένα πιά ἱστορικά γεγονότα.

Μὲ μιὰ τέτοια ἐρμηνεία τῶν γεγονότων τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα βρῖσκουν θαυμάσια τὴ θέση τους καὶ τὴν ἐξήγησή τους. Ἡ πτώση τῶν εὐγενῶν καὶ ἡ ἀνατροπὴ τῆς ἡγεμονίας καὶ τοῦ κράτους τῶν σῆμαινε τὸ τέλος τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ νέες δυνάμεις πού ἐμφανίζονται τώρα προέρχονται ἀπὸ τάξεις πού ἦταν πολὺ περισσότερο συνδεδεμένες μὲ τὴ μεγάλη μάζα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ κοιμισμένες δυνάμεις καὶ οἱ κρυμμένες παραδόσεις τοῦ λαοῦ αὐτοῦ ἦταν φυσικὸ νὰ τονωθοῦν καὶ νὰ προβάλλουν στὴν ἐπιφάνεια. Ἡ τέχνη γρήγορα ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὰ ξένα στοιχεῖα καὶ φτάνει σὲ μιὰ γόνιμη σύνθεση αὐτῶν πού ἔμαθε στὰ χρόνια τῆς μυκηναϊκῆς ἀκμῆς καὶ τῶν σταθερῶν στοιχείων πού ζοῦσαν μέσα στὸν πνευματικὸ κόσμον τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Τὰ μεσοελλαδικὰ στοιχεῖα, ξεχασμένα καὶ πνιγμένα κάτω ἀπὸ τὰ γοητευτικά κρητικά κοσμήματα, ἀποτελοῦν τὸ γόνιμον σπόρον πού θὰ μεταμορφώσῃ τὰ μυκηναϊκά κοσμήματα καὶ σχήματα. Ἡ σπείρα θὰ πάρῃ τὴν αὐστηρὴ μορφή τοῦ ὁμόκεντρον κύκλου καὶ οἱ κυματιστὲς γραμμὲς στὴν κοιλία τοῦ ἀγγείου θὰ σβήσουν σιγὰ σιγὰ γιὰ νὰ γεμίσῃ ὁ χῶρος μὲ μαῦρον στιλπνὸ γάνωμα. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου θὰ ἀποκτήσῃ τεκτονικὴ αὐστηρότητα, πού ἔμωσ θὰ κλείνῃ μέσα τῆς τὴν ἐλαστικότητα τῆς μυκηναϊκῆς καμπύλης. Ἡ μεσοελλαδικὴ μορφή τοῦ τάφου κυριαρχεῖ καὶ τὰ ἐπιτάφια ἀγγεῖα βρῖσκουν τὴ θέση τους. Οἱ πολῖτες, πού ἀπόχτησαν τώρα τὸ δικαίωμα νὰ κυβερνοῦν τὸν τόπον τους καὶ τὸ καθῆκον νὰ τὸν ὑπερασπίζονται, κρατοῦν πάντα τὰ δπλα τους (πρβ. παραστάσεις ἀγγείων Διπύλου) καὶ θάβονται μαζί μ' αὐτά.

Ἔτσι γιὰ τὴ μεταβολὴ αὐτὴ ἢ παρουσία τῶν Δωριέων εἶναι περιττὴ, τὸ νομίζω φανερὸ πιά. Ἄν, παρ' ὅλ' αὐτά, θέλουμε καὶ χρειάζομαστε μιὰ διείσδυση ἐνὸς μικροῦ βορειοδυτικοῦ ἑλληνικοῦ φύλου, πού κινεῖται μέσα στὰ γεωγραφικὰ ἔρια τῆς Ἑλλάδας, αὐτοῦ πού ὀνομάζουμε Δωριεῖς, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ συμβολὴ του καὶ ἡ εὐθύνη του στὴ βαθιὰ αὐτὴ μεταβολή, ἂν ὑπάρχῃ τέτοια συμβολὴ καὶ εὐθύνη, δὲν εἶναι παρὰ δευτερεύουσα καὶ συμπτωματικὴ. Μιὰ τελευταία ἐνδειξη γι' αὐτὸ εἶναι ὅτι ἡ πρωτογεωμετρικὴ τέχνη ξαπλώνεται ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα μέσα σὲ ἐλάχιστον χρονικὸ διάστημα, πράμα πού μαρτυρεῖ ὅτι οἱ γνωστοὶ γιὰ τὸ ἐμπόριον δρόμοι δὲν εἶχαν κλείσει ἀπὸ κανέναν εἰσβολέα καὶ ὅτι ἡ Ἀθῆνα δὲν ἀπομονώθηκε.

Πρὶν τελειώσω τὸ σύντομο αὐτὸ ἄρθρο, πού σέ πολὺ γενικὲς γραμμὲς ἔθιξε τὸ πρόβλημα τοῦ τέλους τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, χωρὶς νὰ μπαίνη σέ λεπτομέρειες καὶ ἐξαντλητικὲς συζητήσεις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου, σκιαγραφώντας μιὰ ὑπόθεση, θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω μιὰ σχετικὴ μὲ τὸ ζήτημά μας ἀπορία. Πότε καὶ γιατί προβάλλονται στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Ἀττικὴ γενικότερα οἱ θεότητες τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Δήμητρας; Μήπως ἡ θεὰ τῆς χειροτεχνικῆς σοφίας διαδέχεται στὴν ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν τοὺς παλαιοὺς βασιλεῖς καὶ ἡ γεωργικὴ θεότητα τῆς Δήμητρας βρίσκει τὴ λαμπρὴ λατρεία της στὴν Ἐλευσίνα, ἀκριβῶς ὅταν οἱ τεχνίτες ἔμποροι καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἀγρότες γίνονται κύριοι τοῦ κράτους τῶν ἀνατρέποντας τοὺς μυκηναίους βασιλεῖς;

Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ